

دانشگاه علامه طباطبایی

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

رساله دکتری با موضوع

پدیدار شناسی سیاست در جنبش جماعت تبلیغ

استاد راهنما:

دکتر شجاع احمدوند

استادان مشاور:

دکتر ابراهیم برزگر

دکتر محمدباقر خرمشاد

نگارش:

حسین جهان تیغ

۱۳۹۲

مقدمه

اصل اصلاح در جامعه از آموزه‌های سیاسی قرآن در مکه است. اصلاح معمولاً در مقابل افساد قرار می‌گیرد. یکی از علل سقوط خلافت عثمانی، فساد بیش از حد درباریان و وعاظ السلاطین شدن خلفا بود. خلفای عثمانی حقوق‌بگنی، مرد بیمار^۱ استانبول شده بودند. فساد دیگری که دامن گنی مسلمانان شبه‌قاره شده بود، تغییرات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و دینی بود که بر اثر فشار نظامی و سیاسی بریتانیا بر فرد مسلمانان عارض گردیده بود. فساد سوم، زندگی اختلاط آمیز مسلمانان با هندوها بود که منجر به تأثیرپذیری مسلمانان از فرهنگ آنان گردیده بود به نحوی که عده‌ای مرتد و عده‌ای آداب هندوها را مطابق با آیین اسلام فرض می‌کردند؛ اسامی فرزندان شان را هم نام هندوها انتخاب می‌کردند، مراسم جشن را مانند آنان برگزار می‌کردند.

در پاسخ به مفاسد مذکور و ضعف تبلیغ رایج مدارس دینی و تبلیغ کلیشه‌ای و تقلیدی علمای مذهبی برای توده مردم، شخصی به نام «مولانا محمد الیاس کاندهلوی» از محدثین و اساتید حوزه علمیه مظاهر العلوم سهارانپور که تحصیلات دینی‌اش را در دارالعلوم دیوبند^۲ هند که مشهور به الازهر آسیا هست، سپری نموده بود در صدد تغییر مطابق با سنت تغییر الهی احواء عقیده برآمد، آن هم تغییرات مختلف در حالات، محیط، تعلیم و تعلم و نحوه تبلیغ و با تقدم تربیت بر سیاست شریه‌ای از تبلیغ گروهی را در عمل، هجرت، مشورت، امارت و تقدیم فضایل دین بر مسایل آن طراحی نمود و با تقسیم دنیا به سه قسمت عجمستان^۳، عربستان^۴ و کفرستان^۵؛ برای هر منطقه تعلیمات خاصی را مطابق با زبان شان تألیف و تبیین نمود و توانست چهار سال بعد از سقوط خلافت عثمانی و دو سال قبل از تأسیس جنبش اخوان المسلمین - ۱۹۲۶میلادی - با تغییرات مذکور، حرکت و جنبش اصلاحی و اسلامی جدید خود را از منطقه

۱- غربی‌ها اواخر عمر امپراطوری عثمانی را به «مرد بیمار تشبیه کرده بودند.

۲- مرکز، مکتب و میراث فکری دو اندیشمند بزرگ شبه‌قاره که لقب مجدد داشتند و هر دو نقش اساسی در تغییر اندیشه دینی مسلمانان آن سامان ایفا نموده و شیوه جدیدی از آموزه‌های دینی را از خود به یادگار گذاشتند که علامه اقبال لاهوری نقش آن دو را در دیندار کردن توده مسلمان بی‌سواد می‌ستاید و هر انسان دیندار و صاحب عقل را دیوبندی می‌نامد.

۳- کشورهای که دارای زبان اردو و فارسی هستند.

۴- کشورهای اسلامی عرب زبان.

۵- کشورهای غیر مسلمانان که مسلمانان در آنها در اقلیت هستند.

محروم و افراد شرورِ مناطق میوات و هتین هند و با تبدیل آنان به قوم نمونه و هادی، تبدیل به جنبشی ملی و فراملی نماید به نحوی که امروزه، نام جنبش جماعت تبلیغ در سراسر دنیا پخش و در تمامی کشورهای اسلامی دارای مرکز، دفتر و اعضای فعال هست.

از سوی دیگر با نگاه هایدگری اگر به این جنبش بنگریم با استفاده از اپوخه (Epoche) می‌توانیم به تعاریف درآوردن پیش فرض‌ها؛ تقارن پدیدارشناسانه می‌اپوخه معری وجود را در پراگماتیک قرار دهیم و موقتاً کنار گذاریم تا اشراف را به عنوان پدیده توصیف کنیم. برپن گذار جنبش جماعت تبلیغ، سیاست را مراحل میانی و پایانی کارخ ویش می‌داند و در حال حاضر باید به مقدمات پرداخت تا زمانی که نوبت پایانی فرارسد. سیاست را در داخل پراگماتیک گذاشتن و عدم پرداختن به آن تا اطلاع ثانوی طرح جدیدی از سیاست در اسلام است که محمد محمود طه به نام اسلام مکی از آن یاد نموده که با این مدل نیز در مبحث روش شناسی با آن آشنا خواهید شد.

مولانا الیاس براین باور بود که ایمان به منزله زمین برای مذهب و دین است. بنابراین ضروری است که پیش از پرداختن به امور دین، به اصلاح ایمان پرداخته شود تا سایر امور دین روی پایه صحیح استوار شوند. در نوشته‌ای می‌نویسند:

تبلیغ (رفتن از یک منطقه به منطقه ای دیگر همراه با رعایت اصول) برای اداره امور دین و احکام دینی به منزله هموار و آماده ساختن زمین است و جایگاه باران و آبیاری را دارد. مابقی امور دین، به منزله باغات هستند. باغ‌ها انواع مختلف و متعددی دارند مانند باغ خرما، سیب، چای، انار، موز و... بدون کوشش این دو چیز هیچ باغی شکل باغ به خود نخواهد گرفت که اولین آن هموار و دومی آماده ساختن زمین است. بدون کوشش برای هموار ساختن زمین یا بدون کوشش برای پرورش باغ‌ها، باغی درست نخواهد شد. کوشش برای کارهای تبلیغی در دین همان جایگاه زمین در کشاورزی را دارد. قبل از آماده ساختن و درست کردن این زمین (ایمان) پرداختن به هر کار و سعی و تلاش اشتباه بسیار بزرگی است (ندوی، ۴ - ۲۸۳).

مولانا الیاس در نامه‌ای در این رابطه، چنین می‌نویسند:

قومی که انحطاط دینی آن در تلفظ کلمه لا اله الا الله، نمایان است (یعنی افراد آن نمی‌توانند کلمه لا اله الا الله را به درستی تلفظ کنند) بدون اصلاح امور ابتدایی و مقدماتی دین چگونه می‌تواند شایستگی اصلاح امور تکمیلی آن را در خود به وجود بیاورد؟ دسترسی به مرحله تکمیلی دین بدون اصلاح مراحل مقدماتی امکان‌پذیر نیست. بنابراین برای درست شدن مراحل مقدماتی، تصور مراحل میانی و نهایی را به طور کلی رها ساختم. وقتی در مسیر دین

افتادیم، خودبه‌خود وارد مراحل نهایی خواهیم شد؛ و بوالهوسری است اگر بدون طی مراحل
مقدماتی دین، آرزوی رسیدن به مراحل نهایی را داشته باشیم (همان جا).

در این رساله، تجربه جدیدی از تبلیغ اسلام با توجه به الگوهای رفتاری یکی از جنبش‌های
اصلاحی وابسته به اهل سنت حنفی مذهب شبه‌قاره و با تاسی از آموزه‌های شیخ احمد سرهندی، شاه
ولی‌الله دهلوی و سید احمد شهید که در روابط انسانی و بین‌المللی مسلمانان، قابل توجه است، مورد
تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. حرکتی که علاوه بر رفع مفاسد مذکور، پاسخی نیز به شکست مسلمانان
در سال ۱۸۷۵ م. از بریتانیا بود. این حرکت، علاوه بر موارد فوق، با نگاه به دوران مکی پیامبر (ص) و
الگو قرار دادن آن برای مسلمانان و در داخل پیرانتر قراردادن دوران مدنی، برای برخی از کشورهای
اسلامی مانند هند، پاکستان، بنگلادش و افغانستان، منشأ خیر و برکت فراوانی بوده که امنیت و اقتصاد
خویش را به مثابه پذیرش توریسم (روزانه بین یکصد تا پانصد هزار و در ایام گردهمایی‌های بین‌المللی
بین سه تا شش میلیون نفر در برخی از این کشورها تردد انسانی وجود دارد) در آن می‌بینند.
از آن جا که بحث امنیت ملی و حفظ امنیت ملی، یکی از وظایف دولتهاست. امنیت از چنان
اهمیتی در میان دولت‌ها برخوردار است که از آن به عنوان سیاست‌اعلی^۱ نام برده شده است. پس از ۱۱
سپتامبر ۲۰۰۱ م. در کشورهای جهان سوم، امریّت به مثابه نقطه عطفی در عرصه تمایلات بین‌المللی، بیشتر
بعد داخلی می‌یابد تا بعد خارجی. آن چه تهدیدی برای امنیت ملی این کشورها به شمار می‌رود، ریشه
در ساختار داخلی و نه عوامل خارجی و ساختار برخاسته از ذهن توهم‌نگر دارد. لذا برخی از دیگر
کشورها که این حرکت را به دلیل تردد و سفرهای زیاد و خروج مکرر از مرزها و یا در تعارض با مذهب
و امنیت خود می‌بینند با نگاه شبهه‌محصوره^۲ به آن نگرینسته و با نگاه امنیتی، نیروهای زیادی را صرف
کنترل و نظارت بر آنان می‌نمایند.

۱- High Politics

۲- یکی از مباحثی که در موضوع علم اجمالی مطرح شده است، شبهه‌محصوره و شبهه غیر محصوره است.
و غیر محصوره غالباً بر شبهات واقع در اطراف علم اجمالی
ی گفته می‌شود (قلی زاده، ۱۳۷۹، ۱۲۳).
شبهه‌محصوره: اگر شبهه در علم اجمالی دارای احتمالات (اطراف) اندک باشد، شبهه محصوره گفته می‌شود (جمعی از مؤلفین،
۱۳۸۹، ۵۰۲). مانند این که مکلف در ظهر جمعه شک کند تکلیف او نماز ظهر است یا نماز جمعه، و یا شک کند ظرف
است یا ظرف «ب» در حالی که علم اجمالی به نجس بودن یکی از این دو ظرف دارد. در هر دو مثال اطراف شک محدود است (یعنی
در این جا بین دو چیز شک وجود دارد)، در مقابل جایی که احتمالات آن زیاد باشد.
مشهور علما بر این باورند که در شبهات محصوره، علم اجمالی منجز است و در نتیجه، شخص باید احتیاط نموده و تمام اطراف شبهه
را (در واجب) به جا آورده یا (در حرام) ترک نماید (همان جا).

اساس جنبش مذکور، تبلیغ و ترویج احکام اولیه دین، بدون ورود به مسایل اختلافی و دخالت در سیاست داخلی کشورهاست. در کشورمان ایران، بعد از انقلاب اسلامی، به دلیل گستردگی فعالیت و جذب زیادی از جوانان و حضور کثیری از مسلمانان دنیا در جنوب شرق کشور، دو نگاه وجود داشته است؛

کتابی را که در پیش روی دارید، رساله دوره دکتری این جانب در رشته علوم سیاسی گرایش اندیشه سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی (ره) تهران در سال ۱۳۹۲ش هست که به سفارش و تأکید تمامی اساتید محترم ام و توصیه بسیاری از علمای اهل سنت اقدام به چاپ آن نمودم. ابتداء و قبل از هر چیز عرض می‌کنم که این اقدام ام به مثابشعر شاعر است که می‌گوید:

کم من کتاب قد تصفحته و قلت فی نفسی صححته

ثم اذا طالعته ثانياً رأيت تصحيفاً فاصلحته

یعنی چه کتاب‌هایی را که ورق زده و مطالعه نمودم به گمان این که دارای هیچ نقص و کاستی نیستند اما وقتی مجدد مورد مطالعه قرار دادم، دیدم دارای اشتباهات زیادی است و به اصلاح آن‌ها همت گماشتم و هم چنین باید اذعان نمایم که انسان هرچه ادعای کمال و بی‌عیب و نقص کارش را داشته باشد ادعایی بی‌جاست زیرا از آن جا که خود بشر ناقص هست و از ناقص کار کامل بر نیاید به نح و اولی اعمال و امورات منتسب به ناقص دارای کمی و کاستی خواهد بود. عماد اصفهانی در همین راستا این گونه می‌گوید:

به حقیقت دریافتم، از روزی که انسان کتابی را به نگارش درمی‌آورد در

شبهه غیر محصوره: شبهه ای است که اطراف آن غیر محصور باشد. مانند این که مثلاً در شهر صدها قصاب وجود دارد که مکلف با برخی از آنها در تمام مدت عمرش یک بار هم معامله نمی‌کند. اکنون مکلف می‌داند که یکی از این قصاب‌ها بدون رعایت مسائل شرعی ذبح می‌کند، ولی نمی‌داند کدام قصاب است؟ (همان جا).

مشهور این است که در شبهات غیر محصوره، علم اجمالی اثر ندارد و احتیاط لازم نیست؛ یعنی در مثال بالا، شخص می‌تواند بدون در نظر گرفتن احتیاط از تمام قصابی‌های شهر گوشت خریداری کند (شایان ذکر است که برخی دیگر همچون مرحوم «آخوند خراسانی» اعتقاد دارند ملاک منجز بودن تکلیف این است که از همه نظر، دارای فعلیت باشد، چه شبهه، محصوره باشد و چه غیر محصوره. (ر. ک: فرهنگ نامه اصول فقه، ۵۰۲).

روز بعد معتقد است که ای کاش و بهتر این بود که این کتاب را تغییر می دادم و بهتر از آن این بود که چیزهایی را بر آن می افزودم و نیز بهترین کار انصراف بود و زیاتر از آن این که نمی نوشتم و این از بزرگ ترین عبرت هاست که دلیلی بر غلبه نقص بر تمامی بشریت هست .
(مطوع، ۱۴۲۴، ۱۱).

فهرست مطالب

چکیده.....	أ
فهرست مطالب.....	ج
تقدیر و امتنان.....	ز
مقدمه.....	ک

بخش نخست. کلیات؛ چهار چوب های نظری و روش شناختی

فصل اول. کلیات پژوهش.....	۲
۱. موضوع تحقیق.....	۲
الف. دعوت و مبادی تبلیغ.....	۵
ب. جماعت تبلیغ حرکتی غیر نوگرا.....	۱۲
ج. اصول شش گانه تبلیغ.....	۱۶
د. اصول دوازده گانه تبلیغ.....	۱۸
۲. اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۱۸
۳. هدف تحقیق.....	۲۲
۴. سؤالات و فرضیه‌ها.....	۲۳
۵. تعریف و توضیح برخی مفاهیم و اصطلاحات.....	۲۴
۶. ادبیات و پیشینه تحقیق.....	۳۷
فصل دوم. روش بررسی؛ روش‌های کمی و کیفی.....	۵۵
۱. روش شناسی (پدیدار) (شناسی).....	۵۵
۲. روش جمع‌آوری داده‌ها.....	۷۶
۳. گستره جغرافیایی تحقیق.....	۸۰
۴. محدودیت‌ها، موانع و مشکلات تحقیق.....	۸۱
فصل سوم. مدل مفهومی مطالعات اسلامی؛ (سنت خرد، سنت کلان).....	۸۵
۱. نظریه احیای امت.....	۹۰
۲. نظریه احیای تفکر دینی.....	۹۵
۳. نظریه بنیادگرایی دینی.....	۹۶
۴. نظریه اسلام مکی، اسلام مدنی.....	۱۰۱
۵. نظریه حاکمیت دینی.....	۱۰۴
۶. نظریه ره بران و برگزیدگان.....	۱۰۶

۷. نظریه اشاعه گرا..... ۱۰۶

بخش دوم. تحولات سیاسی، اجتماعی شبه قاره

فصل چهارم. تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شبه قاره..... ۱۱۰

۱. وضعیت هندوستان..... ۱۱۰

۲. وضعیت دولت‌های اسلامی..... ۱۱۷

۳. وضعیت مسلمانان شبه قاره و استعمار بریتانیا..... ۱۱۹

۴. آشنایی با جنبش‌های اسلامی شبه قاره..... ۱۲۱

الف - اصلاح طلبی..... ۱۳۱

ب) تجددگرایان و واژه‌های مدرن..... ۱۳۴

ج) بنیادگرایان..... ۱۳۷

د) لیبرال‌های اسلامی..... ۱۴۳

فصل پنجم. جایگاه و رابطه فرهنگ و سیاست در شبه قاره..... ۱۵۱

۱. اولویت فرهنگ بر سیاست..... ۱۵۱

۲. فرهنگ، سیاست و مذهب..... ۱۵۸

۳. مذهب و سیاست در جماعت تبلیغ..... ۱۶۲

۴. سیاسی و تشکیلاتی شدن جنبش فرهنگی و اصلاحی جماعت تبلیغ..... ۱۶۵

فصل ششم. جماعت تبلیغ؛ جنبش اسلامی برتر شبه قاره..... ۱۷۰

۱. پیشگامان فکری جنبش جماعت تبلیغ..... ۱۷۰

۲. فرقه‌های چهارگانه تصوف..... ۲۲۲

۳. زندگی، اندیشه سیاسی، عمل و شیوه کاری مولانا الیاس..... ۲۳۲

۴. جماعت تبلیغ تجربه جدید در شبه قاره..... ۲۴۵

بخش سوم. چیستی، تحول و چشم انداز امر سیاسی در جنبش جماعت تبلیغ

فصل هفتم. چیستی امر سیاسی از منظر جماعت تبلیغ..... ۲۵۲

۱. مکتب دیو بندی؛ نهاد تبیین گر امر سیاسی..... ۲۵۲
  ۲. دارالعلوم دیو بند و اصول اساسی آن..... ۲۶۱
  ۳. عقاید دیو بندیان..... ۲۶۶
  ۴. امور سرطری، ویژگی ها، واقعیات و جایگاه سرطریست در جماعت تبلیغ..... ۲۷۸
  - فصل هشتم. تحول سیاست در جنبش جماعت تبلیغ..... ۳۰۲**
    ۱. آغاز حرکت دینی - سیاسی الیاس با توجه به رسالت مکی و مدنی پلمبر (ص)..... ۳۰۲
    ۲. بیداری اسلامی و سازمان تبلیغ..... ۳۰۷
    ۳. سازوکار عملی، ساختار قدرت و سیاست در جماعت تبلیغ..... ۳۹۲
    ۴. جماعت تبلیغ ایران، زنان و تبلیغ..... ۴۱۴
    ۵. مطالعه موردی: ساختار تشکلاتی جماعت تبلیغ رای وند پاکستان..... ۴۲۵
  - فصل نهم. چشم انداز سیاست در جنبش جماعت تبلیغ..... ۴۴۱**
    ۱. نظام، مبانی و اصول قدرت در قرآن کریم..... ۴۴۱
    ۲. چشم انداز سیاست، دولت، امر سیاسی و جماعت تبلیغ..... ۴۴۶
    ۳. نمادها و مظاهر امر سیاسی و جماعت تبلیغ..... ۴۵۴
  - الف - سیاست به مثابه هژمونی در جماعت تبلیغ..... ۴۵۵
  - ب - سیاست دموکراتیک جماعت (تبدیل آنتاگونیسم به آگونیسم)..... ۴۵۶
  - ج - شور و هویت یابی در جماعت تبلیغ..... ۴۵۷
  - د - جماعت تبلیغ؛ سیاست فرعی یا بازآفرینی سیاست..... ۴۵۹
  - هـ - جماعت تبلیغ امری تدریجی و جمع اضداد..... ۴۶۳
  - و - علل بی توجهی به سیاست در جهان اسلام..... ۴۶۹
۴. آرمان گرایی جماعت تبلیغ..... ۴۶۹
- خاتمه، نتیجه گیری، بحث و خلاصه..... ۴۷۴**
- منابع و مآخذ..... ۴۸۹**

- الف) منابع فارسی ۴۸۹
- ب) فصلنامه‌ها، مجلات، نشریات و مصاحبه‌ها ۵۰۱
- ج) منابع عربی ۵۰۱
- ج) منابع اردو ۵۰۴
- د) منابع انگلیسی ۵۰۵

تقدیر و سپاس

این پژوهش مربوط به دوره دکتری گرایش اندیشه سیاسی رشته علوم سیاسی این جانب، به عنوان پایان‌نامه جهت ارایه به دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی تهران تهیه، تدوین و تنظیم گردیده است. در این مرحله از تحقیق بر خود لازم می‌دانم که در بادی امر سپاس خود را نثار خداوند تبارک و تعالی نمایم که در این مرحله از عزم نیز به من فرصت زندگی با ثمر عطا کرد. او برای کاشته زندگی من، خاک حاصل خیز تهیه کرد و به من میدان داد تا کوشش‌هایم زمینه مساعدی برای بارور شدن بیابد و در نتیجه به کامل‌ترین شکلی عرضه شود. در مرحله بعد باید از اساتید بزرگوار و گرانسنگی که با دقت نظر و حوصله زیاد در اصلاح و تکمیل این رساله، نقش کلیدی داشته و همواره یاری رسانی من بوده‌اند به ویژه استاد راهنمای محترم؛ جناب آقای دکتر شجاع احمدوند که برایم دوستی عزیز بوده و

بیش از آن که قادر به وصفش باشم، برایم ارزشمند بود. دقت وی در خوانش متن رساله و راهنمایی هایش برایم موهبتی بود که باعث سرافرازیم گردید، او را تجسم یک پژوهشگر کامل دیدم. توجه عمیق او به دقایق متن و چارچوب‌های نظری در مطالعات اسلامی، سرمشق کارهایم بود؛ و با بردباری اعجاب‌انگیزی مرا یاری نمود. پیش از همه س پاسگزار آقای دکتر ابراهیم برزگر هستم که علاوه بر سمت استادی، راهنمای من در مدل و روش بودند و بی‌مدد او هیچ‌گاه در این وادی قدم نمی‌نهادم و این سفر را به سلامت نمی‌پیمودم، سوم سپاس را به دکتر محمدباقر خرمشاد که بینش عمیق به من ارزانی داشت و مرا به تکاپو واداشت تا تمام توان خود را بکار بندم و بی‌حضور او این تحقیق تکرار مکررات بود و سخن نو نمی‌داشت، تقدیم می‌نمایم. مطالعه من در این پژوهش، مبتنی بر مجموعه کاملی از منابع اولیه‌ای بوده که بیشترشان در کتابخانه‌های شخصی علمای اهل سنت قابل دسترسی بود. در مرحله بعد از برخی از رهبران و علمای جنبش‌های جماعت تبلیغ، جماعت اسلامی، جمعیت العلمای اسلام، جمعیت العلمای پاکستان در کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش، عربستان سعودی، ترکیه، امارات متحده عربی، عمان و ایران مانند مرحوم مفتی زین‌العابدین عضو شورای جماعت تبلیغ پاکستان، مولانا محمد جمشید معاون جماعت تبلیغ پاکستان، مرحوم مولانا سید علی ابوالحسن ندوی رئیس ندوة العلمای لکهنو هند، مولانا سعد نوه برطانی گذار و عضو شورای جماعت تبلیغ هند، مولانا محمد احمد لاد و مفتی ابراهیم عضو شورای جماعت تبلیغ هند، مولانا مزمل الحق، عضو شورا و امیر سابق بنگلادش، مولانا عبدالحمید اسماعیل زهی رییس شورای وفاق المدارس سیستان و بلوچس تان و مشاور جماعت تبلیغ ایران، مولانا عبدالرحمان ملازهی سربازی امام جمعه چابهار بلوچستان ایران، مفتی محمد قاسم قاسمی بنی کمال مفتی دارالعلوم مکی زاهدان و از اولین نویسندگان اهل سنت بلوچ که در مورد جماعت تبلیغ دست به تألیف و ترجمه زدند، مولانا نظی احمد سلامی نماینده مردم سیستان و بلوچستان در مجلس خبرگان رهبری، مولانا سید عبدالصمد ساداتی امام جمعه سراوان بلوچستان ایران و مولانا یعقوب حسین بر از علما و مدیران شهرستان خاش بلوچستان که این سه بزرگوار در اکثر سفرهای خارجی جهت تکمیل تحقیقاتم، رفیق و همراه سختی‌هایم بودند، سپاسگزاری می‌نمایم. حاج عبدالرؤف شه بخش؛ امیر جماعت تبلیغ ایان، حاج عبدالکریم براهویی؛ متولی سابق مسجد جامع توحید مرکز جماعت تبلیغ زاهدان و مولانا عبدالعزیز اسماعیل زهی خاشی معاون جماعت تبلیغ ایران و ده‌ها نفر دیگر از علما و دست‌اندرکاران امور جماعت تبلیغ که با وجود گرفتاری‌هایشان در سفر و حضر مرا همراهی نموده و سؤالات بی‌شمارم را پاسخ

می‌دادند، نیز مورد تقدیر و سپاس من هستند؛ و اگر مساعدت این بزرگواران نبود، ملاقات و گفتگو با دست‌اندرکاران جماعت تبلیغ در کشورهای فوق‌الذکر به راحتی برایم محقق نمی‌شد. علیرغم بحث پیرامون جنبه‌های گوناگون جنبش تبلیغ و روشن نمودن بسیاری از نکات، بیش از همه خود را به مولانا نور الحسن راشد از علمای بزرگ هند و برادرزاده همسر برطان‌گذار جماعت تبلیغ، مدیون می‌دانم.

در حالی که دانشگاهیان از تنگی وقت شاکت‌اند، من به اهمیت مکان نیز پی برده‌ام، از حاج عبدالرئوف شه بخش که سال‌ها در مهمانخانه مرکز جماعت تبلیغ مرا مورد اکرام قرارداد؛ و با آماده نمودن و پوست کندن میوه و نیز از صحبت‌های عالمانه و دل‌نشین ملذوذ می‌ساخت. جدای از تمام آنچه بیان شد، بزرگ‌ترین حامی و پشتیبانم در بسیاری از اوقات خوش و معدود دقایق ناخوشی که داشتم، خانواده‌ام بوده است و هست. این پژوهش، بسیاری از اوقات مرا از آنان جدا می‌ساخت. از فرزندانم زهرا، محدثه، علی، مهدی، محمد و کوچک‌ترین دخترم؛ حُسن که در موقع فحش برداری‌ها، سرک می‌کشید و می‌گفت: چای بیاورم، میوه بیاورم، چیزی نمی‌خواهی، متشکرم. به مرحوم پدرم تا ابد مدیونم که به من شهادت بخشید تا به ریه‌های بزرگ دست زدم که این رساله یکی از آنهاست و به رؤیاهایم دست یابم. سپاسگزارم سر از خود گذشته، فداکار و صادق؛ صدیقه، هستم. او روزها و شب‌های بسیاری، رنج مراقبت و اطباء و ذهاب فرزندان مان را به جان و دل خرید تا من با خیال آسوده، این پژوهش را به اتمام برسانم. او سنگ زیرین آسیاب خانواده ماست. بردباری و مهربانی او مانند دو بال پروانه برای اوج گرفتن این پژوهش بود. این پژوهش را به دوست باصفا و یکرنگ و کسی که سر در قدم سنت داشت و مرا نخل مؤمن می‌نامید، تقدیم می‌نمایم.

مقدمه

هر یک از شکل‌های عمده اسلام تا اندازه بسیار زیادی از محیط فرهنگی و جغرافیایی خود متأثر است. هر یک مدعی حقیقت است. هر یک منشأ و تفسیر خود را مستقیماً به خبیجه‌های اصلی اسلام، یعنی قرآن و سیره پیامبر می‌رساند (اکبر احمد، ص ۳۴۲ - ۳۴۳).

جریان عمده اسلام، به لحاظ گستردگی، تسنن است که مسلماً از پرتعدادترین مذاهب اسلامی است؛ تقریباً ۹۰ درصد مسلمانان، اهل سنت‌اند. البته مکتب وهابیت در درون تسنن معتقد به تفسیر خشکی از قرآن است. این مکتب در عربستان با جمعیت کوچک حدود ده میلیون، به لحاظ ذخایر نفتی و صیانت از شهرهای مقدس مکه و مدینه، بسیار تأثیرگذار و مکتب، غالب است. این مکتب از هر آن چه در قرآن آمده است، مثلاً قطع دست، مرگ زناکار و... تفسیری مو به مو دارد. صاحبان این مکتب، ضمن تأکید بر وحدانیت خدا، حتی پیامبر را صرفاً یک انسان و نه بیش از آن می‌دانند. بسیاری از اهل تسنن، وهابیت را

صحیح‌ترین و درست‌ترین مکتب می‌دانند؛ اما اسلام تسنن طیف وسیعی دارد. در مقابل وهابیه‌ها، گروه دیگری قرار دارند که در غرب آن را اسلام معتدل می‌خوانند. در نهضت احیای اسلام در ترکیه، مسلمانان از میراث اسلامی خود آگاه‌اند اما می‌خواهند که در دنیای امروز زندگی کنند. در این سرزمین اسلام به راه خود مطمئن است و برای ایفای نقش خود در جامعه بنی‌المللی آینده به جلو نگاه می‌کند (همان، ص ۳۴۳).

برخی دیگر از سازمان‌های اسلامی عبارت‌اند از احزاب مذهبی، نظیر اخوان المسلمین در خاورمیانه و جماعت اسلامی در جنوب آسیا. این دو سازمان از برجسته‌ترین و نظام‌یافته‌ترین احزاب جهان اسلام‌اند. پیروان معتقد، پیچیدگی ادبیات و آمادگی آن‌ها برای درگیر شدن با مسائل سیاسی روز، آنان را به نیرویی قوی تبدیل ساخته است. با این همه ایشان حتی در مصر و پاکستان هم که عمده‌ترین پایگاه‌ها را دارند، در جلب آرای عمومی چندان قرین موفقیت نبوده‌اند. اعضای آن‌ها همیشه در وطن خویش مورد آزار بوده‌اند و در غرب چهره بدی از آنان ارائه شده است. آنان را بنیادگرایان اسلامی می‌خوانند، اگر چه بسیاری از آنان را متخصصانی نظیر دکترها و مهندسان تشکیل می‌دهند که تنها خواهان زندگی بهتر و توأم با معنویت بیشترند (همان جا).

بی‌مناسبت نیست که از جماعت تبلیغ نیز که در اوایل قرن حاضر (قرن بیستم) در دهلی شکل گرفت، ذکری به میان آوریم. در نظر عده زیادی، این گروه، محبوب‌ترین نهضت اصلاحی در جهان اسلام است. اعضای آن معتقد به برخورداری از روحیه تبلیغ، نشر اسلام و کار با گروه‌های دیگر و توأم با عشق و هماهنگی دو جانبه‌اند... (همان جا).

در عصر حاضر شکل شیعی اسلام (تشیع) که پایگاهش در ایران است، بازتاب شور و شوق دینی و آرمان‌های انقلابی است. تشیع، غرب را به لحاظ فرهنگی و سیاسی دشمن اصلی می‌داند، زیرا معتقد است که غرب از حاکمان اسلامی فاسد برای بهره‌گیری و سوءاستفاده از نفت یا موقعیت سیاسی سرزمین‌هایشان پشتیبانی می‌کند. با ظهور امام خمینی (ره) در عرصه بنی‌المللی، این شکل از اسلام به بالاترین حد از تأثیر خود رسید و در رسانه‌های غربی خود اسلام تلقی گردید (همان، ۳۴۴ - ۳۴۵).

بسیاری از روشنفکران و جوانان، صوفی‌گری را که هم در تسنن و هم در تشیع وجود دارد، سلوکی می‌دانند که از بین رفته است و دیگر از زشی ندارد. غالب وهابیه‌ها آن را جایز نمی‌دانند و این مرام را شیخ و آرامگاه پرستی می‌دانند؛ اما در جای‌جای جهان علاقه‌ای قوی به مطالعه و به کار بستن

اصول تصوف وجود دارد. کسانی که گمان می‌کنند، تصوف اکنون نظامی تاریخ گذشته است و حرف اندکی در دنیا برای گفتن دارد. از این حقیقت غافل‌اند که همین شیوه بود که مسلمانان را در روزگار تاریک حکومت شوروی در آسیای مرکزی نگاه داشت (همان، ۳۴۵).

اگر قرن نوزدهم و بیستم را فضای بیداری اسلامی در ملل مسلمان بدانیم که در این راستا، جنبش‌های اصلاحی و اسلامی زیادی در بستر آن برای رهایی از یوغ استعمار، اعاده خلافت^۱، بازگشت به خویشتن، بازگشت به اسلام ناب، دوری از بدعات و خرافات و رهایی از دست حاکمان ظالم و دست‌نشانده مسلمان شکل گرفت، می‌توان ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی را تقابل چ‌ند جانبه‌نا امید که ثمره آن از یک سو درگیری مسلمانان به ویژه سران جنبش‌ها با حاکمان مسلمان کشورهای عربی - بیداری اسلامی یا بهار عربی - از سوی دیگر درگیری مسلمانان با یهود و از جهتی دیگر با صلیبی‌ها و ظهور جریان‌هایی مانند طالبان، القاعده، گروه‌های تکفیری، سلفی تکفیری، اسلام‌هراسی، شیعه‌هراسی و ده‌ها عناوین دیگر نامید. در این زمان، فهم، شناخت ماهیت و حقیقت جنبش‌ها می‌تواند کمک‌شایانی جهت تعامل، طرد و تقابل مسلمانان با یکدیگر داشته باشد. زمانی این شناخت و برنامه‌ریزی برای نحوه ارتباط شکل می‌گیرد که به متن و بطن جنبش‌ها رفته و با سران و اعضایشان از نزدیک مراد و گفت‌وگو برقرار نمود. یکی از کشورهایی که می‌تواند تأثیر جدی در این جریان‌ها داشته باشد کشورمان ایران هست؛ زیرا در برخی از مناطق آن مانند مناطق قومی و مذهبی با چالش‌هایی مواجهیم که در صورت فقدان مدیریت صحیح با بحران مواجه خواهیم شد. یکی از گسترده‌ترین جنبش‌ها در ایران جنبش جماعت تبلیغ مربوط به مسلمانان حنفی مذهب بلوچ جنوب شرق کشورمان هست که بعد از پنج دهه فعالیت موفق به جذب کثرت نیرو به عنوان عضو و هوادار حتی از بقیه اقوام و مذاهب مانند کرد، ترکمن، خراسانی، بندری، گیلکی، شیرازی و شافعی گردیده است.

۱- جنبش خواهان اعاده خلافت در پی سقوط امپراطوری عثمانی ابتدا در هند راه افتاد و پس از سقوط و شکست خلافت عثمانی در سال ۱۹۲۴م. و ایجاد خلأ رهبری در بین اهل سنت گزینه‌های زیادی تا امروز به جای خلافت به آزمون و خطا گذاشته شده که از آن جمله سلفیت و دیوبندی در شبه‌قاره هند که هر دو جزو جنبش‌های اصلاحی محسوب می‌شوند می‌باشند و جنبش جماعت تبلیغ یکی از شعبات تبلیغی جنبش اصلاحی دیوبندی است که خود از مهمترین جنبش‌های اصلاحی دوران حاضر به حساب می‌آید.

این شناخت و متعاقب آن ، تعامل، طرد یا تقابل مستلزم بررسی چیستی ها، چگونگی ها و چرایی میسر است . چرا که پرسش های مربوط به کیستی، چیستی، چگونگی، چرایی و آیایی مبانی معرفت شناسی پژوهش ما را بنیان می نهند (احمدوند، ۱۳۸۴: ۹).

تقریباً اکثر اهل سنت و کارشناسان بر سر وجود چیزی به نام جماعت تبلیغ و نقش مهم آن در آشنا نمودن مردم مسلمان به ویژه قشر عوام نسبت به مسائل ابتدایی دین و نقش مهم آن در زندگی اجتماعی اجماع دارند؛ زیرا تمامی اقشار جامعه در آن شریک هستند . دومین امیر جماعت در این رابطه می گوید:

در جماعت تبلیغ از همه طبقات حضور دارند. افراد بی سواد یا مستضعف، افراد تحصیل کرده و ثروتمند همگی در تبلیغات شرکت می کنند . چه بسا افرادی که در جماعت تبلیغ شرکت می کنند از نظر معلومات دینی در سطح نازلی قرار دارند؛ لیکن به سهم خود برای امر تبلیغ وظیفه ای را به عهده می گیرند . از بین ایشان فردی به عنوان امیر انتخاب می گردد که ممکن است از سایرین جایگاه اجتماعی پایین تری داشته باشد . امیر تمامی کارها را با مشورت دیگران انجام می دهد و در اصل خدمتگذار گروه است. هر مسلمانی باید دست کم سه روز در ماه، چهل روز در سال، چهار ماه در طول عمر خویش در جماعت تبلیغی شرکت داشته باشد (کاندهلوی، ۱۳۸۹، صص ۲۸ - ۳۰).

اکثر اعضای جماعت تبلیغ خودشان به روشنی رابطه آن را با سیاست نمی دانند و توجه ای نسبت به بکارگیری اصطلاحات اندیشه سیاسی اسلام در این جنبش مذهبی ندارند. با توجه به چنین خ لایی، در این رساله می کوشیم به چهار پرسش مرتبط مهم در باره جماعت تبلیغ پاسخ موجه و معتبر بدهیم . پرسش نخست پرسش از چیستی اعمال و کنش های اعضای جماعت تبلیغ است، پرسش دوم به تغییر، تحول و توسعه جماعت تبلیغ اختصاص دارد، پرسش سوم به چشم انداز سیاست در جنبش جماعت تبلیغ مربوط می شود و پرسش چهارم هم مربوط به این است که جماعت تبلیغ، سازمانی فراتر از جنبش هست . به بیان دیگر رساله حاضر می خواهد به ما بگوید که جماعت تبلیغ چیست؟ چگونه در طول حدود یک قرن فعالیت متحول شده است؟ مفاهیم سیاسی بکار رفته در آن چیست؟ و چه چشم انداز و آرمانی بر آن متصور است؟

۱. در آمدی بر جماعت، جماعت محوری، جماعت گرا و جماعت گرایی

در طی سالیان متمادی، قبل و بعد از انقلاب، برای بهره گیری از رویکرد جماعت محور (Community Based) در خصوص مسائل اجتماعی اقدامات پژوهشی و اجرایی زیادی صورت گرفته که نخستین تجربیات بر برنامه های توسعه محلی تمرکز داشته است. در زمینه ریشه کن کردن بی سوادی در سابق به کمک ریش سفیدان در مناطق دور اف تاده و غیر برخوردار اکابر و بعد از انقلاب با شتاب بیشتری نهضت سوادآموزی این نقش را برعهده داشتند. مداخلات جدی جماعت محور در سالیان اخیر در زمینه پیشگیری از اعتیاد صورت گرفت؛ و به همین منوال هرچه جلوتر بیاییم شوراهای اسلامی شهر و روستا، شوراهای حل اختلاف و غیره پلایه های جماعت گرا و جماعت محور داشتند. جماعت گرایی به عنوان فلسفه سیاسی و به عنوان مدلی برای برنامه ریزی بنای ساختن آینده ای بهتر مورد توجه است.

اگر برنامه های جماعت محور که رویکردی مشارکتی دارند و این روند از اواخر دهه ۱۹۷۰ م. فراهم آمد. هدف دیدگاه مشارکت گروهی بهره گیری از گروه های هدف یا گروه هایی است که ب روی آن ها تمرکز صورت می گیرد.

میلتن و تامپسون در مقاله دیدگاه های مشارکت جویانه در نواحی شهری: تقویت جامعه مدنی یا قدرتمند شدن قدرتمندان به کار بردن روش های مشارکت جویانه را متضمن فواید زیر می دانند:

الف) افزایش آگاهی و درک شناخت در باب کنش گران و گروه های اصلی در سطح محلی؛

ب) بهبود کیفی و کمی اطلاعات در باب شرایط محلی؛

ج) بسیج منابع محلی و خارج از محل برای حصول امکانات توسعه ای ممکن و عملی؛

د) یاری رساندن به مردم محل برای تشخیص محدودیت ها، تنگناها و موانع، تعیین اولویت ها و فعال شدن اهالی؛

ه) تقویت اعتماد به نفس و توانمندی سازمان های محلی و

ز) حمایت از راه کارهای محلی (مدنی قهفرخی، ۱۳۸۹، ص ۱۶).

۲. نظریه جماعت و جماعت تبلیغ

جماعت از مفاهیم سنتی جامعه شناسی است که مفهوم آن به سرعت تغییر کرده و این فرایند تغییر همچنان ادامه دارد... توصیف ها و تبیین هایی که در قالب هایی چون پست مدرنیسم، جهانی شدن، شبکه جهانی اینترنت و سیاست های موسوم به راه سوم عرضه شده اند. مفاهیمی چون جماعت و مطالعات

جماعت در جامعه شناسی کلاسیک را به چالش گرفته اند . جماعت، آن گونه که جامعه شناسان کلاسیک می پنداشتند، نه تنها از بین نرفت بلکه در شرایط اجتماعی و سیاسی کنونی که به نظر می رسد جست و جوی ریشه ها، هویت و آرزوی تعلق را در سطح جهان دامن زده است، طینی امروزی دارد (همان، ص ۳۴).

نظریه جماعت که شاید جذبه آن به طور مداوم توضیح داده می شود . به جستجوی تعلق در شرایط نا امن مدرنیته مربوط است. امروزه توجه به جماعت می تواند به مثابه پاسخی به بحران همبستگی و تعلق به نظر آید که با جهانی شدن تشدید و در همان حال ایجاد شده است . مدرنیته موجب بروز سه اغتشاش عمده شد که به گفتمان اصلی جماعت پر و بال داد : انقلاب های آمریکا و فرانسه، صنعتی شدن از اواخر قرن نوزدهم و عصر کنونی جهانی شدن . بیشتر نمودهای جماعت که از این تحولات و دیگر وقایع ناشی شده اند، از جماعت های جایگزین و اُتویایی تا دهکده های سنتی و نواحی شهری... جماعت های مبتنی بر قومیت، مذهب، طبقه و سیاست هستند؛ آن ها ممکن است بزرگ یا کوچک باشند؛ مبنای شان را همبستگی های محکم یا سست تشکیل دهند؛ آن ها ممکن است منطقه محور بوده یا به شکل جهانی سازمان یافته باشند؛ ممکن است در ارتباط خود با نظم مستقر مثبت یا مخرب باشند؛ ممکن است سنتی، مدرن و حتی پست مدرن، ارتجاعی یا مترقی باشند (همان، ص ۳۴). در واقع جماعت اغلب مفهومی سیاسی و حتی قراردادی بود. برای ارسطو تفاوتی بین امر اجتماعی و امر اشتراکی وجود نداشت، چون ایده جامعه به روابط دوستی مربوط بود. پولیس در یونان باستان در میان مناسبات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اش به حیات خود ادامه می داد . در واقع، ارسطو شهر (پولیس) را به مثابه یک جماعت (koinonia) می دید که در قیاس با روابط اجتماعی محلی و قبیله ای روستا، ویژگی هایی بسیار شهری داشت (همان، ص ۳۷). ریموند ویلیامز، مفهوم جماعت را وارث مفهوم اولیه جامعه می داند، یعنی یک بدنه بزرگ از انسان ها با روابط بی واسطه، در مقابل قلمرو سازمان یافته دولت ... جماعت به فهمی ارگانیک از امر اجتماعی اشاره دارد که امر سیاسی، مدنی و روابط اجتماعی را در بر گرفته است . آن چه اهمیت دارد جنبه بی واسطه و مستقیم، در قیاس با جهان بیگانه دولت است. جماعت همچون انتقادی کلی از دولت دوباره احیا شده است.

خرافی ترین مذهب هم زیان هایش از نبودن مذهب بسیار کمتر است... زیرا همان ترس از خدا که مذهب در دل ها می افکند، سبب پیدایش قدرتی بزرگ می گردد که به برکت آن می توان جماعت

آشفته ای را اداره کرد ... در حقیقت، حتی مردان، خود بر این امر توافق دارند که هیچ عاملی بهتر از مذهب، بقای دولت را تضمین نمی کند و مهم ترین تکیه گاهی که قدرت ... شهریان بدان متکی است، همانا مذهب است [زیرا] مذهب با ترساندن مردم از کارهای نادرست به ضمانت اجرای قوانین کمک می کند و رعایا را به فرمانبرداری و امانت می دارد و به محترم داشتن بزرگان ترغیب می کند و نیز سبب می شود که مردم نسبت به یکدیگر مهربان باشند (تامس جونز، ج ۲، ص ۷۰۰). جماعت تبلیغ که امروزه به جماعات فراملی تبدیل شده، ابتدا در جامعه هند، سپس پاکستان و بعد بنگلادش و در ادامه به سراسر کشورهای اسلامی وارد شد و دارای اصول مذهبی گفتمان نیرومندی گردید. در پیوند مهمی که میان اندیشه یونانی و اندیشه مسیحی برقرار شد دو معنا از جماعت ظهور کرد که اساساً متعارض اند: جماعت به مثابه امری محلی و بنابراین خاص و از سوی دیگر، جماعت به عنوان امری نهایتاً جهانی. این تعارض هرگز حل نشد و به عصر حاضر که در آن ما دو نوع جماعت متعارض را می بینیم نیز کشیده شده است: جستجوی تعلق جهانی و وطنی در سطح جهان و جستجوی ریشه های بومی. گفتمان جماعت، تحت تسلط مضمون نابودی جماعت بوده است و جماعت استثنایی بر مدرنیته است. روسو، مدرنیته را بیگانگی فرد و از دست رفتن خودمختاری سیاسی می دانست... اعتقاد او به قرارداد اجتماعی حاکی از ایده آلی بود که از جماعت در نظر داشت. تصور هگل از مدرنیته شکست جامعه مدرن در شکل دادن به زندگی اخلاقی در نه ادعایش است. زندگی اخلاقی اصطلاحی است که تقریباً - و با کمی آزادی در تفسیر - با معنای جماعت همچون یک موجودیت مدنی و نمادین انطباق دارد... در نظر هگل مدرنیته به طور دائم زندگی اخلاقی را تخریب کرده است و باید رهایی یابد... برای هگل دولت واقعی جماعت جماعت ها (communitas communitatum) است. در فلسفه سیاسی هگل، وظیفه سیاسی تقویت پایه های دولت در امر اجتماعی است، اما چون امر اجتماعی، خود ناتمام است، تنها سطح عمیق تری از جماعت می تواند بقای امر سیاسی را تضمین کند.

جماعت تبلیغ نیز همانند هر گروه جماعت گرای دیگر دارای عناصر تاریخی بودن، هویت، دوگانگی، تکثر، استقلال و خودمختاری، مشارکت و انسجام است. در بررسی مقایسه بین جماعت و جامعه نیز جماعت تبلیغ ویژگی های جماعت به مثابه سنت، جماعت به مثابه یک نیروی اخلاقی و جماعت نمادین و آستانه ای بودن را داراست.